

विधेयक समिक्षा

गाँजा खेतीलाई नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न बनेको विधेयक

२०७६/११/१९ मा दर्ता भएको गैरसरकारी विधेयक

पृष्ठभूमी र सन्दर्भ

यो समिक्षा प्रारम्भ गर्दा एक भारतीय सिनेमा “हरेराम हरेकृष्ण” को स्मरण आउँदछ । नेपालका विभिन्न ठाउँमा छायांकन गरिएको र त्योभन्दा पनि महत्वपूर्ण चाहिँ सन् १९७० ताका “हिप्पी”हरुले बेपरवाह मोज गर्न नेपालको धार्मिक सम्पदासमेतको प्रयोग चलचित्रका दृष्यमा देख्न सकिन्छ । परिदृष्यले तत्कालिन नेपाली समाजको विम्ब उजागर गर्दछ । हाल प्रतिबन्धित केही कामकारबाहीका लागी पनि त्योबेलाको नेपाल विदेशी आगन्तुकका निमित्त एक सुरक्षित गन्तव्य थियो भन्ने अनुमान सहजै लगाउन सकिन्छ । गाँजाको खुला बिक्रीवितरणकै कारण नेपाल त्यसबेला विदेशीको आकर्षणको केन्द्र थियो भन्ने खालका तर्क बेलाबेलामा पढ्न पाइएकै छ ।

तर सन् १९७६ सम्म आइपुग्दा परिवेश बदलिसकेको थियो । “सर्वसाधारण जनताको सदाचार, स्वास्थ्य, सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न” भनी जारी गरिएको लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ ले गाँजाको उत्पादन अनि प्रयोगसमेतलाई पूर्णतया वर्जित गरिदिएको अवस्था हो । त्यसो त यसका लागि अमेरिकी दबाबलाई जिम्मेवार देखेहरु पनि नभएका होइनन् । सन् ८० को दशकमा संयुक्त राज्य अमेरिकाको इच्छा र आग्रहमा तत्कालिन नेपाल सरकारद्वारा गाँजा प्रतिबन्धित भएको हो भनिन्छ । अमेरिकामा प्रतिसाँस्कृतिक तथा भियतनाम युद्धविरोध अभियान बढ्दैजाँदा तत्कालिन राष्ट्रपती निक्सनले यसलाई राष्ट्रिय सुरक्षा चुनौतिका रूपमा लिएकाले नेपालमाथि अमेरिकी दबाब परेको थियो भन्ने गरिन्छ । संसारभर जहाँसुकै रहेभएका अमेरिकी दुर्व्यसनी र लागूपदार्थको दुर्व्यसनसमेतलाई सार्वजनिक शत्रु ठानेकाले पनि निक्सनले आपूर्ति श्रोतविरुद्ध नै आक्रामक विश्वव्यापी नीति अख्तियार गरेका थिए भनिएको छ ।

विश्वभरी हाल चलिरहेको बहस गाँजालाई “गैरकानूनी”बाट “नियन्त्रित पदार्थ”मा रूपान्तरण गर्नु (from illegal to controlled substance) हो । गाँजाको “औषधीय” (medicinal) र अन्य गुणलाई कारक मानिएको छ । पूर्वीय सभ्यतामा आयुर्वेदले युगौंदेखि गाँजाको प्रयोग गरिरहेको छ । पश्चिमा संस्कृतिले चिकित्सापद्धतिमा गाँजाप्रयोगको अपार सम्भावना देखेपछि यो विषयले विकसित मुलुकमा संवादको ढोका खोलिएको हो । गाँजाको औषधिय गुणबारे अब चर्चा/परिचर्चा आवश्यक नै रहेन किनकी गाँजालाई विश्व स्वास्थ्य संगठन स्वयंले “औषधिजन्य बनस्पति”मा दर्ज गरिनुपर्ने औल्याइसकेको छ । औषधिय प्रयोजनका लागि संयुक्त अधिराज्य, इजरायल, अष्ट्रेलिया, अष्ट्रियालगायत अन्य धेरै मुलुकले गाँजाप्रयोगमा यसअघि नै कानूनी अनुमति प्रदान गरिसकेका छन् । अमेरिकामा २५ जति राज्यमा गाँजा वैध छ । नियमनमा क्यानाडाको कानूनलाई समग्रतामा धेरै हदसम्म पूर्ण (comprehensive) मानिन्छ । जहाँसम्म गाँजाको “मनोरञ्जनात्मक” (recreational) सहितको प्रयोगको सवाल छ, अब त त्योसमेत सम्भव देखिएको अवस्था हो । मनोरञ्जनात्मक प्रयोगलाई नै वैधता दिने पहिलो मुलुक चाँही उरुग्वे हो । नेदरल्याण्ड्स, स्पेन, साउथ अफ्रिका र कोलम्बिया उरुग्वेकै पदचाप पछ्याउने क्रममा रहेका देखिन्छन् । “उमेरहद”का आधारमा सन् २०२० सम्ममा गाँजाको प्रयोग गर्न पाउनु पर्ने हालकी लोकप्रिय प्रधानमन्त्री जेसिका आर्डनको न्युजिल्याण्डमा त चुनावी मुद्दा नै रहेको थियो ।

खैर, यो बहसको अन्तर्यमा लुकेको अकी महत्वपूर्ण आयाम चाँही गाँजाको “अर्थराजनीति” पनि हो । चिकित्साविज्ञानले दर्शाएको औषधिय गुण र प्रचुर आर्थिक सम्भावनासमेत औल्याउँदै गाँजामा “वैधानिक संलग्नता” अपरिहार्य भैसकेको तर्क अघि सारिँदै एक गैरसरकारी विधेयक संसदमा दर्ता

भएकाले नेपालमा पनि यो विषय सार्वजनिक बहसमा आएको छ । पूर्व कानूनमन्त्री शेरबहादुर तामाङ्गले दर्ता गराउनुभएको विधेयकमा वाद/प्रतिवाद अनि समर्थन/विरोधका स्वर गुञ्जायमान भैसके । प्रतिक्रिया मिडियामा आईसकेका छन् । गाँजाको व्यावसायिक उत्पादन र निर्यातमात्र गर्नसक्यो भने पनि नेपाल रातारात धनी हुनसक्छ, भन्ने तर्क पनि अघि सारिएका छन् । तर्कको पक्षपोषण स्वयं पूर्वमन्त्री तामाङ्गले पनि एक अन्तर्वार्तामार्फत् गरिसक्नुभएको छ ।

कानूनको विद्यार्थी भएका नाताले पंक्तिकारको चिकित्सकीय ज्ञान असाध्यै सीमित छ । विकास अर्थशास्त्र पनि पढेका नाताले आर्थिक पाटो, त्यसको सुक्ष्म विवेचना र त्यसले विकासमा पार्ने प्रभावउपर पंक्तिकारको चासो रहनु स्वाभाविक हो । तर यस समिक्षात्मक आलेखको हालको उद्देश्य अर्थशास्त्रीय अनि चिकित्सकीय आयामको विश्लेषण गर्नु होइन । न त यस समिक्षा अन्तर्गत कानूनको दफावार र विस्तृत तुलनात्मक अध्ययन नै गरिनेछ । त्यस्तै, समर्थन, विरोध, प्रवर्धन वा निरुत्साहन यस समिक्षाको लक्ष्य हुँदैन होइन । बरु, लघु र साङ्गोपाङ्गो विवेचनामार्फत् जे-जस्तो रूपमा प्रस्तुत भएको छ सोही आधारमा यस आलेखले विधेयकको कानूनी धरातलको आँकलन गर्नेछ ।

विधेयकको अन्तरवस्तु र विवेचना

विधेयकको उद्देश्य र स्वरूप

विधेयकको प्रमुख उद्देश्य “नेपालमा गाँजा खेतलाई खुल्ला” गरी “गुणस्तरिय गाँजा उपलब्ध” गराउनु रहेको देखिन्छ । गाँजाखेति खुला गरिनुपर्ने तर्क (rationale) का रूपमा “औषधि निर्माण, वैज्ञानिक अनुसन्धान र खाद्य, व्यावसायिक तथा औद्योगिक प्रयोजन” लाई अघि सारिएको छ । विधेयकको मूल लक्ष्य “गाँजाखेती खुला गरी कृषकको आर्थिकस्तर बढाउनु” पनि हो ।

८ भागमा विभाजित विधेयकमा मूलतः अनुमति, उत्पादन तथा बिक्रि वितरण, अनुगमन तथा नियमनका लागि बोर्ड तथा समितिको व्यवस्थाका साथै कसूर र सजायबारे उल्लेख छ ।

अनुमति सम्बन्धी व्यवस्था

विधेयकको प्रस्ताव अनुसार घरायसी प्रयोजनकोलागि एक घर परिवारमा बढीमा ६ वटासम्म गाँजाको बोट उमार्न र Delta 9 THC 0.2% वा सोभन्दा कम प्रतिशत भएको गाँजा प्रजातिको कपडा बनाउने र रेसा उत्पादन गर्नेलगायतको औद्योगिक प्रयोजन वा खाद्य पदार्थकोरूपमा प्रयोग हुने दाना, मह, तेल, पिना उत्पादनकालागि भाँगेखेति गर्नबाहेक अन्य किसिमको गाँजाखेति, त्यसको ओसारपसार, बिक्रि वितरण र निकासी गर्ने सम्पूर्ण कार्यकालागि अनुमतिपत्र आवश्यक पर्नेछ ।

अनुमति लिएरै गरिने खेति पनि तोकिएको स्थानीय तह वा जिल्लामा मात्र गर्न सकिनेछ । गाँजाखेतिका लागि क्षेत्रमात्र होइन, अधिकतम क्षेत्रफलसमेत तोकिएको, जुन आफ्नै नाउँमा दर्ताश्रेस्ता कायम रहेको र भाँडामा लिइएको जमिन दुवैमा गर्न सकिनेछ ।

कृषक र व्यावसायी (क्रमशः खेति र ओसारपसार अनि बिक्रि वितरणका लागि) दुवै सूचीकृत हुनुपर्ने विधेयकको प्रस्ताव रहेको देखिन्छ । कृषकको हकमा अनुमतिका लागि सम्बन्धित जिल्लाको कृषि ज्ञान केन्द्रका प्रमुख र व्यावसायी भए यस विधेयक अन्तर्गत स्थापना हुने बोर्डका कार्यकारी निर्देशकसमक्ष आवेदन गर्न सकिनेछ । निवेदनउपर आवश्यक जाँचबुझ हुने र रीत पुगेको भए तोकिएको दस्तुर

बुझाई अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न सकिनेछ । अनधिकृत बिक्रि वितरण, उपयोग तथा प्रयोग र नियन्त्रणको प्रभावकारी उपायमा रहने कमी-कमजोरीको सम्भावनाको विद्यमानतालाई भने अनुमति इन्कारीको मुख्य आधार बनाइएको छ । यस्तो अनुमति एक वर्षका लागि प्राप्त हुने र अनुमति प्रत्येक वर्ष नविकरण भने गराउन सकिने तर निश्चित मापदण्ड प्रतिकूल हुनगए जुनसुकै बेला अनुमतिपत्र खारेज हुनसक्ने व्यवस्था विधेयकले गरेको छ ।

उत्पादनसम्बन्धी व्यवस्था

खेति सम्बन्धी अद्यावधिक अभिलेख राखी विवरण कृषकले यस विधेयक अन्तर्गत स्थापना हुने स्थानीय समितिलाई बुझाउनु पर्ने प्रस्ताव छ । फसल भित्त्याउनको लागि तयार भएपछि भित्त्याउनु वा स्याहार्नु अघि अनुमतिप्राप्त कृषकले सम्बन्धित निरीक्षक वा समितिलाई जानकारी गराउनुपर्ने देखिन्छ । त्यसपछि बल्ल अनुमतिपत्र नम्बर, उत्पादन गरिएको स्थान, वर्ष र महिनाका साथै चेतावनीमूलक सन्देश अनि परिमाणसमेत उल्लेख गरी उत्पादित सामग्री (गाँजा, सुकेको गाँजाको पात वा हाँगा रहेको प्याकेट वा गाँजा वा भाँगको दाना वा फुल रहेको प्याकेट वा (न्यापर्स) को “लेबुलिङ्ग” गर्न सकिनेछ ।

प्रशोधित सामग्रीको लेबुलिङ्गको हकमा भने कृषक बाहेक गाँजा प्रशोधन गरी खाद्य पदार्थको निर्माण गर्ने अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्ति र गाँजाबाट औषधि उत्पादन गर्ने उत्पादकलाई जिम्मेवार बनाइएको छ । प्रशोधित सामग्रीको उपभोगबाट पर्नसक्ने प्रभावबारेको चेतावनीमूलक सन्देश पनि अनिवार्य जारी गरिएको हुनुपर्दछ ।

उत्पादित वा प्रशोधित सामग्रीबारे कुनै कार्यक्रम, समाचार वा सूचना सम्प्रेषण वा प्रायोजन र अत्याधुनिक माध्यमसहित गरिने सबैखाले विज्ञापन वा प्रवर्धनलाई पूर्णतया वर्जित गरिएको छ । तर खाद्य प्रयोजनको लागि प्रयोगमा आउने भाँगको दाना वा दानाबाट उत्पादन भएको तेल वा मह वा रेसाबाट उत्पादन भएको कपडा वा डाँठबाट उत्पादन भएको सामग्री वा यस्तै अन्य औद्योगिक वस्तुको हकमा भने प्रचलित कानून बमोजिम विज्ञापन गर्न कुनै बाधा पर्ने छैन ।

बिक्रि वितरणसम्बन्धी व्यवस्था

कृषकको उत्पादन खरिद गरि लिने जिम्मा यस विधेयक अन्तर्गत गठन हुने बोर्डलाई दिइएको छ । बोर्डले औषधि उत्पादन गर्ने निकाय, कम्पनी वा उद्योग अथवा अन्य निकायलाई खरिदका लागि तोक्न भने सक्नेछ । यसप्रकार, कृषकले आफ्नो उत्पादन अन्य अनुमतिप्राप्त व्यावसायीलाई सोभै बिक्रि वितरण गर्न पाउने छैनन् । तर खाद्य प्रयोजनको लागि प्रयोगमा आउने भाँगको दाना वा दानाबाट उत्पादन भएको तेल वा मह वा रेसाबाट उत्पादन भएको कपडा वा डाँठबाट उत्पादन भएको सामग्री भने जोसुकैलाई बिक्रि वितरण गरिदिन सकिनेछ । जहाँसम्म औषधी उत्पादक वा अन्य व्यावसायीको सवाल छ, उनीहरूले सामग्री बोर्डबाट प्राप्त गरिलिन पाउने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

कृषकबाहेकका अन्य अनुमतिपत्र धारक (Licence Holders) ले पनि आफूले उत्पादन, प्रशोधन तथा बिक्रि वितरण गरेको सामग्री बिक्रिको दैनिक विवरण राख्नुपर्ने र अभिलेखको मासिक विवरण बोर्डमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । औषधि उत्पादन गर्ने र निकासी गर्ने अनुमतिपत्रधारकलाई भने उत्पादन तथा निकासीको वार्षिक विवरण बोर्ड समक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने र औषधीजन्य सामग्रीको बिक्रि वितरण गरिएको भए खरिद गर्ने व्यक्तिको नाम, थर वतन, उमेर, नागरिकता नम्बर वा राष्ट्रिय परिचय

नम्बरका साथै औषधि सिफारिस गर्ने चिकित्सकको नाम तथा नेपाल मेडिकल काउन्सिल दर्ता नम्बर समेतको अभिलेख बोर्डसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने थप दायित्वसमेत निरोपित गरिएको छ ।

उपलब्धता

“चिकित्सकको प्रेष्कृप्सनको आधार”मा विरामी, “तोकिए बमोजिमको परिमाणमा नबढ्ने गरी” अन्य उपभोक्ता र निकासीको हकमा “गाँजा खरिद गरिलिन स्वीकृतिप्राप्त विदेशी व्यक्ति वा कम्पनी समेत”लाई उत्पादित सामग्री उपलब्ध गराउन वा बिक्रि वितरण गर्न पाइने प्रस्ताव विधेयकले गरेको छ । तर एक्काइस वर्ष उमेर पूरा नभएका र गर्भवति महिलालाई उत्पादित सामग्री निःशुल्क उपलब्ध गराउन समेत पाइनेछैन, बिक्रि वितरणको त कुरै आएन । शिक्षण संस्था, बाल कल्याण गृह, शिशु स्याहार केन्द्र, अनाथालय लगायतको सार्वजनिक स्थलबाट कम्तीमा एक किलोमिटरभित्रको दुरी वरीपरी गाँजाको बिक्री वितरण गर्न पाइनेछैन ।

संरचना

“गाँजाखेतिको नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न”को लागि जिल्लागत समिति र “गाँजाखेति तथा यसको बिक्रि वितरणको अनुगमन तथा नियमन गर्ने काम समेत”को लागि बोर्ड गरी दुई संरचना विधेयकले प्रस्ताव गरेको छ ।

क) समिति

खेतिका लागि क्षेत्र र क्षेत्रफल निर्धारण गर्ने मूल प्रयोजनसहित जिल्ला समन्वय प्रमुखको अध्यक्षतामा गठन हुने यस समितिमा कृषि ज्ञान केन्द्रको प्रमुख, कृषि विषय हेर्ने स्थानीय सरकारका अधिकृत, अस्पताल वा जनस्वास्थ्य कार्यालयका सदरमुकामस्थित प्रमुखहरु, स्थानीय कृषकमध्येबाट एक महिला सहित तोकिएका तीन जना, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र जिल्ला प्रहरी कार्यालयका एकरएक जना प्रतिनिधि रहने व्यवस्था गरिएको छ । समितिको सदस्य सचिवको रूपमा भने बोर्डको जिल्लास्थित कार्यालय वा संकलन केन्द्रका प्रमुखलाई तोकिएको छ ।

बैठक र कार्यविधि आफैले निर्धारण गर्ने समितिको प्रमुख जिम्मेवारी गाँजा खेतिको नियमित रूपमा अनुगमन तथा निरीक्षण गर्नु गराउनु र अवैधानिक गाँजाखेति नष्ट गर्नु तथा उत्पादित सामग्रीको प्रयोग र त्यसका असरको बारेमा स्थानीय स्तरमा सचेतना जगाउनु हो । यी बाहेक समितिले बोर्डलाई सघाउने सहायक कार्यमात्र काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत समावेश गरिएको देखिन्छ ।

ख) बोर्ड

गाँजाको गैरकानूनी खेती, बिक्रि वितरण तथा उपयोगलाई रोक्ने मूल प्रयोजनसहित स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा गठन हुने यस समितिमा सम्बद्ध मन्त्रालयगत प्रतिनिधित्वका लागि क्रमशः कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय र वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयका सहसचिवहरु त्यस्तै विभागीय प्रतिनिधित्वका लागि क्रमशः औषधि व्यवस्था विभाग, आयुर्वेद विभाग, स्वास्थ्य सेवा विभाग र कृषि सेवा विभागका महानिर्देशकहरु रहने व्यवस्था गरिएको छ । लागू औषध नियन्त्रण ब्यूरो र नेपाल औषधि व्यावसायी संघका प्रमुख र अध्यक्ष पनि बोर्डमा रहनेछन् । त्यस्तै, अन्य सम्बद्ध साभेदार नेपाल मेडिकल काउन्सिल र नेपाल प्रहरीका प्रतिनिधिका साथै

कम्तीमा दुई महिला सहित तोकिएका पाँच जना विषयविज्ञ बोर्डमा समावेश गरिनुपर्ने विधेयकको प्रस्ताव छ । सदस्य-सचिव भने यसै बोर्डका कार्यकारी निर्देशक रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

बोर्डलाई दुवै नीतिगत (policy) र कार्यगत (functional) जिम्मेवारी दिइएको देखिन्छ ।

नीतिगत सम्पादन अन्तर्गत गाँजाखेति तथा यसको बिक्रि वितरणलाई नियमन तथा व्यवस्थापनको लागि अपनाउनु पर्ने नीति तथा सुधार गर्नुपर्ने कानूनको सम्बन्धमा मन्त्रालय समक्ष सुझाव पेश गर्ने, गाँजाको गैरकानूनी खेती, बिक्रि वितरण तथा उपयोगलाई रोक्न अवलम्बन गर्नु पर्ने उपयायहरूको बारेमा मन्त्रालयलाई आवश्यक सुझाव पेश गर्ने, कृषकबाट उत्पादित गाँजाको बिक्रि वितरणको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने कुराका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन मन्त्रालयलाई सुझाव दिने र गाँजाखेति गरेवापत बुझाउनु पर्ने रोयल्टीको दर निर्धारण गर्न मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्ने तोकिएको छ । बोर्डले आवश्यकता अनुसार स्वास्थ्य तथा जनसंख्या र कृषि तथा पशुपन्छी मन्त्रालय दुवैलाई सुझाव दिनसक्ने भनिएको छ ।

बोर्डको कार्यगत जिम्मेवारी अन्तर्गत मापदण्डअधिन कृषकले उत्पादन गरेको गाँजाको खरिद मूल्य निर्धारण गर्ने, कृषकबाट उत्पादन भएको सुकेको गाँजा र त्यसको उत्पादन खरिद गरी लिने, कृषकबाट खरिद गरेको गाँजाको भण्डारणको लागि आवश्यक संरचना निर्माण गर्ने, आफूले खरिद गरेको गाँजाको बिक्रि वितरण वा निकासीको लागि अनुमतिपत्र प्राप्त व्यक्ति वा कम्पनी वा औषधि निर्माण गर्ने निकाय, कम्पनि वा संस्थालाई बिक्रि वितरण गर्ने, यसरी बिक्रीबाट उठेको मुनाफा र राजस्व नेपाल सरकारको खातामा जम्मा गर्ने, गैरकानूनी गाँजाखेति नष्ट गर्ने, गराउने, कृषकलाई प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गर्ने, गराउने तथा गाँजा खेति सम्बन्धी तालिम तथा अन्य जानकारी दिने, गाँजाको उपभोग तथा यसले पार्ने प्रभावको बारेमा सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, गाँजाखेति तथा बिक्रि वितरणको अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने गराउने लगायत तोकिएको छ ।

अन्य महत्वपूर्ण जिम्मेवारीमा औषधिय उपयोगको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने गराउने र स्थानीय ज्ञानको आधारमा उत्पादन हुने स्थानीय सामाग्री सम्बन्धी ज्ञानलाई संरक्षण गर्ने र त्यसमा नेपालको वैदिक अधिकार स्थापित गर्ने, गराउने भनिएको छ । आफूले गर्नुपर्ने कुनै कार्य सम्पादन गर्नको निमित्त बोर्डले आवश्यकता अनुसार उपसमिति वा कार्यदल समेत गठन गर्नसक्ने प्रस्ताव गरिएको छ ।

ग) कार्यकारी निर्देशक

चार वर्षे पदावधि र थप एक कार्यकाल रहनसक्ने गरी बोर्डको प्रशासकीय प्रमुखको रूपमा एकजना कार्यकारी निर्देशक रहने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । कार्यकारी निर्देशक नेपाल सरकारले नियुक्त गर्ने “उपयुक्त व्यक्ति” हुने र निजको काम, कर्तव्य, अधिकार र पारिश्रमिक सेवाको शर्त तथा सुविधा भने तोकिए बमोजिम हुने भनिएको छ ।

घ) निरीक्षक

बोर्डका कर्मचारी मध्येबाट वा मन्त्रालय वा मन्त्रालय मातहतका कर्मचारीलाई आवश्यक संख्यामा निरीक्षक नियुक्त गर्नसकिने विधेयकको प्रस्ताव छ । आवश्यक संख्यामा कर्मचारी रहने बोर्डमा मन्त्रालयले कर्मचारी उपलब्ध गराउनुपर्नेछ । मन्त्रालयबाट कर्मचारी उपलब्ध नभएमा बोर्डले करारमा पदपूर्ति गर्न सक्नेछ । करारका लागि मन्त्रालयको पूर्वस्वीकृति भने आवश्यक पर्नेछ । यसरी नियुक्त हुने

निरीक्षकको पारिश्रमिक, सेवाको शर्त तथा सुविधा नेपाल सरकारको मापदण्ड भित्र बोर्डले तोके बमोजिम हुने व्यवस्था प्रस्तावित छ ।

मूलतः अभिलेख राखे नराखेको जाँच गर्न र उत्पादन भएको गाँजाको अनधिकृत रूपमा प्रयोग हुन नदिन सतर्कता अवलम्बन गर्न कृषकलाई सुझाव दिने प्रयोजनका लागि निरीक्षक रहनुपर्ने विधेयकको तर्क छ । निरीक्षकको काम कृषकबाट उत्पादन भएको गाँजा बोर्डलाई बिक्रि गर्ने कार्यको लागि सहजिकरण गर्नु पनि हो । शर्तपालना नभएको देखिए अनुमतिपत्र रद्द गर्ने कारवाहीको लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार निरीक्षकलाई दिइएको छ । निरीक्षकलाई आवश्यकता अनुसार स्थानीय प्रशासनले सहयोग गर्नुपर्ने भनिएको छ ।

कसूर र सजायसम्बन्धी व्यवस्था

अनधिकृत गाँजाखेति, अभिलेख नराख्ने वा भुटो विवरण राख्ने अनि लेबुल नलगाउने कार्य, उत्पादनको विज्ञापन र गैरकानूनी निकासी तथा बिक्रि वितरण विधेयकद्वारा प्रस्तावित कसूर हुन् । कसूरको गाम्भीर्यता हेरी एक महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना र कसूरलाई सरकारवादी मुद्दासरह अनुसन्धान र अभियोजन गरिने प्रस्ताव गरिएको छ ।

यसप्रकार विधेयकका प्रावधानलाई सरसर्ति हेर्दा,

गाँजाखेतीलाई “नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न” भन्ने शीर्षक दिइएको विधेयकमा प्रस्तावनाको पेटबोलीमा भने “नियमन” शब्द परेको देखिँदैन । संक्षिप्त नाममा पनि नियमन नभै “गाँजाखेति व्यवस्थापन” भन्ने शब्द प्रयुक्त भएको देखिन्छ । अन्तको संवादभन्दा पृथक तर महत्वपूर्ण औषधीय प्रयोग (medicinal use) का अतिरिक्त शोध र विकास (research and development) समेतको उद्देश्य लिइएको भए तापनि शोध र विकासबारे कुनै ठोस नीति वा योजना विधेयकले प्रस्ताव गर्न सकेको छैन । अर्को महत्वपूर्ण उद्देश्य औद्योगिक र व्यावसायीक भनिएको भए तापनि सोतर्फ विधेयकले खासै ध्यान केन्द्रित गरेको देखिएन । त्यस्तै, कृषकको आर्थिकस्तर बढाउने योजनाबारे पनि विधेयक मौन नै रहेको देखियो । अन्त प्रचलित “मनोरञ्जनात्मक प्रयोग” (recreational use) हाललाई प्राथमिकतामा नपरेको जस्तो देखिए तापनि “तोकिए बमोजिमको परिमाणमा नबढ्ने गरी” उत्पादित सामग्रीको उपलब्धता सुनिश्चित गरिनुपर्नेतर्फ भने विधेयकले घुमाउरो पाराले वकालत नै गरेको देखिन्छ । यसो हो भने यसखाले उपभोक्ता पनि सूचीकृत हुन बाञ्छनिय हुन्छ तर त्यसतर्फ विधेयकले ध्यानै पुऱ्याएको देखिँदैन । मनोरञ्जनात्मक प्रयोग सुनिश्चित गर्ने उरुग्वेको अभ्यास यही हो । उरुग्वेमा उपभोक्ता नियामकसमक्ष अनिवार्य दर्ता हुनुपर्ने कानून छ ।

अनुमतिपत्र सम्बन्धमा, कृषक र व्यावसायी दुवै सूचीकृत हुनुपर्ने विधेयकको प्रस्तावमा व्यावसायी भए अनुमतिपत्र जारी गर्ने अधिकार यसै विधेयक अन्तर्गत खडा हुने बोर्डको कार्यकारी निर्देशकलाई रहेको तर कृषकको हकमा भने विधेयक संरचनाबाहिरको जिल्लास्थित कृषि ज्ञान केन्द्रको प्रमुखलाई उक्त अधिकार दिइएको देखिन्छ, जबकि बोर्डका कर्मचारी जिल्ला तहसम्मै रहने प्रस्ताव छ ।

उत्पादनतर्फ, लेबुलिङ्ग र अभिलेखीकरण (labelling and documentation) अनिवार्य गरिएको तर प्राविधिक कारणले किसानको क्षमता र हाम्रो हालको प्रचलन अनुसार कार्यान्वयन सकसपूर्ण नै हुने देखिन्छ । लेबुलिङ्ग र अभिलेखीकरणमा हुने लापरवाहीलाई कसूरजन्य कार्य प्रस्ताव गरेको विधेयकले

विद्यमान क्षमता र अभ्यास (prevalent capacity and practice) तिर भने पटकै विचार पुऱ्याएको देखिएन । व्यावसायीक उत्पादनको प्रभावकारी नियमनबारे पनि विधेयकले धेरै शब्द खर्चेको पाइएन ।

प्रस्तावित संरचनातर्फ विचार गर्दा, यस विधेयक अन्तर्गत गठन हुने जिल्लागत समितिमा चिकित्सकीय प्रतिनिधित्वका लागि सदरमुकामका अस्पताल र जनस्वास्थ्य कार्यालयका प्रमुख रहने व्यवस्था गरिएको भए तापनि प्रतिनिधित्वको अधिकतम संख्या भने निर्धारण गरिएको देखिएन । त्योभन्दा पनि महत्वपूर्ण चाँही विधेयकले परिकल्पना गरेको यस संरचना अन्तर्गत संविधानले नचिन्ने जिल्लालाई महत्व दिइएको र संघीयताको मर्म प्रतिकूल स्थानीय सरकारलाई उपेक्षा गरिएको भनी एक भर्चुअल छलफल कार्यक्रममा यो विषय यसअघि नै आलोचित भैसकेको छ । “स्थानीय तह” भन्ने शब्दावलीको अद्यावधि प्रयोगले पनि आलोचकलाई उत्तेजित तुल्याएको हुनसक्छ । त्यस्तै, उपयुक्त व्यक्ति कार्यकारी निर्देशकको रूपमा नियुक्त हुने भनिएकोमा उपयुक्तताको वस्तुनिष्ठ आधार तय गर्ने सम्बन्धमा विधेयकले कुनै उपाय सुझाएको छैन । त्यसैगरी, निरीक्षकको योग्यता पनि तोकिएको देखिँदैन ।

नियन्त्रण (control) स्थापित गर्न कस्सिएको प्रस्तावित विधेयकले नियमन (regulation) को दुई महत्वपूर्ण पाटो पहिचान प्रणाली (tracking system) र बरामदीपश्चातको प्रणाली (disposition) सम्बन्धमा भने कुनै गृहकार्य नै नगरेको पाइयो । अनधिकृत प्रयोग हुन नदिन सतर्कता अवलम्बन गर्न कृषकलाई सुझाव दिने किसिमको मात्र (recommendatory) अधिकार निरीक्षकलाई दिइएको छ । निरीक्षकले बढीमा अनुमतिपत्र रद्द गर्ने कारवाहीको लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्न पाउनेछन् । नियमनका लागि आवश्यक पर्ने अन्य आदेश, उदाहरणका लागि restraint order, management orders, forfeiture जारी गर्नपाउने प्रस्ताव न निरीक्षक न त समितिलाई नै भएको देखियो । यसरी हेर्दा नियमनका आधारभूत कुरा (fundamentals) समेत छुट्न गएको देखिन्छ ।

हुन त सबैकुरो ऐनले मात्र समेट्न सक्दैन । ऐन कार्यान्वयनका लागि नियमावली आवश्यक पर्दछन् । क्यानाडाजस्तो मुलुकमा पनि आठवटा जति नियमावली बनेका रहेछन् । तर यसको अर्थ सबै कुरो नियमलाई पन्छाउने भन्ने चाँहि होइन । सारभूत (substantive) कुरा ऐनले नै समेट्नु पर्दछ, नियमावली त सहायक (ancillary) मात्र हुन् ।

उपसंहार

मस्यौदा सर्सती अध्ययन गर्दा विधेयक अर्थराजनीतिबाट प्रेरित रहेको विधेयकमा प्रयुक्त शब्दहरूबाट सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ । गुणस्तरीय गाँजा उपलब्ध गराउने उद्देश्यलाई खाद्य, व्यावसायिक तथा औद्योगिक प्रयोजनसँग जोडेर हेर्दा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा गाँजाको “व्यावसायिक निर्यात” सुनिश्चित गर्न विधेयक अघि सारिएको प्रतित हुनआउँछ । गुणस्तरमा भौगोलिक महत्व र माग हुने भएकाले वैध निर्यात सम्भव तुल्याउन “निषेध”को अवस्थाबाट “खुल्ला”तर्फ जानैपर्ने हुन्छ ।

निषेधमात्र नियन्त्रणको अचुक अस्त्र पक्कै होइन । तसर्थ पुर्नविचारको एजेण्डालाई समयानुकूल नै मान्नुपर्दछ । तर हाम्रोजस्तो अल्पविकसित मुलुकका लागि विदेशी मुद्रा आर्जनको एक महत्वपूर्ण श्रोत बन्नसक्ने गाँजा (खासगरी भौगोलिक अनुकूलताका कारण) जसरी भएपनि खोलिहालौं नत्र अरु कसैले अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा “प्रभुत्व” स्थापित गर्नेछन् भन्ने आग्रह मात्र यसका लागि पर्याप्त हुँदैन, बरु कृषिजन्य, औद्योगिक र व्यावसायिक प्रयोजनको खुलेर वकालत गर्न सक्नुपर्दछ, जसको सर्वथा अभाव विधेयकको मस्यौदामा देख्न सकिन्छ । प्रयोजन स्थापित गरिरहँदा सम्भाव्य प्रतिकूलताको सम्बोधनका

लागि नियन्त्रण आवश्यक पर्दछ तर प्रस्तावित विधेयकले खुलापन सम्भव छ भन्ने कुरा मनाउन (just to convince) मै सारा ध्यान केन्द्रकृत गरि अधिक शक्ति खर्चिएको पाइन्छ । साँच्चिकै कृषिजन्य, औद्योगिक र व्यावसायिक प्रयोजन हो भने मस्यौदाको प्रारम्भ विन्दु कसैलाई “मनाउने” नभै “प्रयोजन स्थापित गर्ने” किसिमको हुनुपर्दछ । मोही माग्ने तर ढुंगो लुकाउने हुनुहुँदैन ।

“नियन्त्रणमुखी” नभै “प्रयोजनमुखी” सोच चाहिनेमा गैरसरकारी प्रयास भएकाले पनि सरकारलाई पहिले मनाउनु पर्ने विधेयकको आशय (motive/intent) रहेको देखिन्छ । कपडा किनौं अनिमात्र त्यसको सिलाईको आकारप्रकार निर्धारण गरौंला भन्ने मानसिकताले यहाँ काम गरेको पाइन्छ । विधेयक प्रस्तुतकर्ता पूर्वमन्त्री शेरबहादुर तामाङ् तथा यसका अर्का अभियन्ता संघीय सांसद विरोध खतिवडा समेतले एक छलफल कार्यक्रमका दौरान यसको पुनःपुष्टि गरिसक्नुभएको छ ।